

Љиљана С. Костић¹, Далиборка С. Пурић
Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Ужицу,
Ужице, Србија

Оригинални
научни рад

Перспектива примене електронске књије из уила студенаја учитељских и педагошких факултета Западној Балкана²

Резиме: Развој електронских медија и промене друштвеној и социјалној контекста у условима глобалне здравствене кризе на пољу образовања резултирала су повећањем интересовања за дигиталне ресурсе, међу којима важно место заузима електронска књија. Окренутошћ овом формату књије отвара питање перспективе њене примене и у будућим измењеним друштвеним приликама.

Аутори у раду исцртају (а) искуства студенаја учитељских и педагошких факултета (N=394) из четри државе Западној Балкана у вези са коришћењем дигиталних библиотека; (б) анализирају сврху коришћења е-књије по завршетку студија; (в) ставове студенаја о универзалним вредностима књије, независно од формата у којем је објављена. Позицију студенаја учитељских и педагошких факултета у вези са будућом применом електронске књије одређује отвореност према примени савремених технологија у функцији образовања, искуство у коришћењу е-књије, јасан став у вези са сврхом њене будуће примене, као и вредносно одређење у вези са различитим форматима књије и књијом уопште. Истраживачки налази показују да будуће учитеље и васпитаче карактеришу вредности које их квалификују за адекватан исцртај исходима будућих промена у развоју књије и савременој образовања.

Кључне речи: електронска књија, дигитална библиотека, студенти учитељских и педагошких факултета, пандемија вируса корона, Западни Балкан.

1 ljkostic972@gmail.com

2 Рад је настао у оквиру пројекта „Настава и учење – проблеми, циљеви и перспективе“ (бр. 179026), чији је носилац Педагошки факултет у Ужицу, а који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Copyright © 2022 by the authors, licensee Teacher Education Faculty University of Belgrade, SERBIA.

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original paper is accurately cited.

Увод

Током своје историје књига је „пролазила кроз различите техничке, естетске и функционалне преображаје“ (Vučković, 2012: 198), тежећи неизоставно једном – „корелацији између развоја цивилизације писаног и замаха у процесу осавремењивања“ (Vukić, 2019: 234). У складу са тим, књига је, сходно технолошким иновацијама, културолошким схватањима и тржишним захтевима прешла пут од глиненых плочица, папируса, пергаментних кодексa, инкунабула, папирних блоковних књига до савремених књига на папиру, да би се, појавом интернета осамдесетих година 20. века, текст са папира пренео на рачунарске екране, што је као последицу имало стварање нематеријалног медијума – електронске књиге (Kostić, Purić, 2021). Бројни преображаји у историји књиге дугој више од 5000 година потврђују да се о њој не може говорити као о „универзалном, униформном феномену“ (Gordić Petković, 2012: 11). Процес дигитализације, који се одвија веома великом брзином и непредвидивим током, не може, с друге стране, предвидети њене домете и место у годинама које долазе.

Укључивање модерних дигиталних технологија у све области друштвеног живота променило је „начин деловања и мишљења људи“ (Vukić, 2019: 222). Изговорена, написана и одштампана реч повлаче се пред сликом, пред оним изговореним на екрану (Hobsbaum, 2014). Књига и читање добијају значајно измењену улогу од оне коју су имале у време доминације штампаног текста. Књига постаје „само једно од средстава за образовање, комуникацију и интелектуално изношење ставова“ (Maširević, 2015: 90), док читање од ритуала самоће, својственог за постгутенбершки период, у савременом, дигиталном добу постаје ритуал социјализације (Gordić Petković, 2012).

Експанзија електронских медија и премоћ слике над речју реактуализовале су старе слутње

о смрти штампане књиге и крају Гутенбергове ере (Makluan, 1973). Оне су постале нарочито интензивне након укључивања информационо-комуникационих технологија у наставу. Будући да је образовни систем једна од области на коју савремене технологије у значајној мери утичу, електронска књига је, заједно са електронским платформама за учење, постала широко распрострањена стратегија која је учење учинила флексибилнијом у погледу места и времена (Alsalthi et al., 2020). Новим генерацијама, које одрастају уз модерна технолошка достигнућа, ова форма књиге доима се ефикаснијом и пријемчивијом. Отуда се неретко чују прогнозе да „нове генерације“ неће читати ништа што не буде у електронској форми (Adema, 2012; Gomez, 2008). У прилог овом ставу иде и измењен друштвени и социјални контекст, тачније, глобална здравствена криза која је у дужем периоду (од почетка 2020. године) читав образовни процес везала за дигиталне ресурсе и посебан значај дала електронској књизи. Окренутост овом облику књиге нужно је отворила питање перспективе примене електронске књиге и опредељења за њу и у будућим измењеним/неизмењеним друштвеним приликама.

Теоријски приступ проблему

Идеја електронске књиге појављује се још шездесетих година 20. века, док се почетак реализације ове идеје везује за 1971. годину, када је Мајкл Харт осмислио *Пројекат Гутенберга*, како би дела која представљају јавно добро учинио доступним широком аудиторијуму. Овај облик књиге убрзо доживљава експанзију – не само да добија свој штанд на престижном франкфуртском Сајму књига 1993. године већ недуго затим бива покренут и Светски сајам електронске књиге (енг. *World ebookfair.org*), који је само у 2011. години понудио читаоцима око шест и по милиона књига бесплатно. Њеној популар-

ности допринела је појава електронских читача, захваљујући чему се наметнула као противтежа штампаној књизи. Потврду рецепцији ове форме књиге пружају и подаци виртуелних књижара о изузетном расту продаје. Тако је највећа виртуелна књижара „Амазон“ известила да је у 2011. години први пут продала више књига у електронском него у штампаном облику.

У бројним државама, пре свега оним економски и привредно развијенијим, уочене су предности увођења електронске књиге у наставу, засноване на претпоставци да би тиме могли да се реше неки од изазова пред којима се нашао образовни систем, првенствено у вези са доступношћу уџбеника великом броју студената (Bennet & Landoni, 2005; Ražur, 2013). Улогу промотера е-књиге и „информационог посредника унутар заједнице“ (Hamović, 2009: 220) преузеле су библиотеке (универзитетска, факултетска, градска, школска), уз потребу модификовања своје традиционалне улоге, такозваног храма књига у „библиотеку будућности“, која ће „мање бити место где се чувају информације, а више улаз кроз који ће студенти и факултети приступати огромном броју информационих извора широм света“ (Navkins, према: Vukić, 2019: 213–214). Библиотеке, дакле, од „пасивних складишта“ знања и мудрости прерастају у „живе и динамичне информационе центре“, чему је нарочито допринео процес дигитализације (Vukić, 2019: 218). Употребом нових технологија креиране су дигиталне библиотеке, којима су већем броју корисника стављене на располагање не само стара и ретка издања, речници, енциклопедије и периодика већ и новији наслови.

На иницијативу универзитетских библиотека, у многим развијеним државама, у првој деценији овога века интензивирано је богаћење библиотечког фонда е-књигама, што их је учинило далеко доступнијим студентима. Неретко, путем библиотечких услуга они су се и упознали са е-књигом, препознајући је као ефикасан алат

и мотивацију за рад (Акркодје & Уквуома, 2016; Ciampa, 2012). Универзитетска библиотека у Окланду започела је 2003. године са значајнијим набавкама е-књига. Универзитетској библиотеци у Минхену од 2007. године доступни су велики пакети е-књига. Универзитет у Индијани је 2009. године одлучио да студентима учини доступним уџбенике у електронском облику, што је убрзо усвојио и Унизин (Unizin), конзорцијум 22 високошколске установе у Сједињеним Америчким Државама. Такође, близу 65% академске популације у Великој Британији у 2009. години користило је е-књигу (Alsalhi et al., 2020; Matschkal, 2009; Minčić Obradović, 2011; Preller et al., 2014). На темељу тога све гласније су биле претпоставке да ће е-књиге у будућности заузимати већи део укупног фонда у универзитетским и факултетским библиотекама (Ražur, 2013). И на нашем простору – у државама бивше Југославије – почетком двехиљадитих започет је пројекат дигитализације библиотечког фонда и фондова других институција културе.

Бројна истраживања спроведена у првој и другој деценији овог века у вези са коришћењем електронске књиге у универзитетској настави садржала су неколико општих места: већа или мања доступност електронске књиге, обавештеност/недовољна обавештеност о електронској књизи, опредељење за штампану књигу. У радовима публикованим пре 2015. године уочава се већа наклоност испитиваних студената према штампаној књизи, која је углавном проистекла из навике, отпора према технолошком иновирању, недовољне информатичке обучености, неодговарајуће информатичке опремљености или одсуства подстицаја за њено коришћење од стране наставника (Khalid, 2014; Millar & Schrier, 2015; Preller et al., 2014). Ипак, преовлађујући позитивни ставови и отвореност према достигнућима информатичког доба сугерисали су да ће е-књига у годинама које долазе постати веома важан сегмент универзитетске наставе, те да ће кључну улогу у томе одиграти академске би-

блиотеке (Bhati & Kumar, 2020; Wells & Sallenbach, 2015). Потврду за то представљају истраживања реализована крајем друге деценије овога века, која не само да су показатељ промена у квантитативном и квалитативном смислу већ и експлицирају међусобну повезаност студентских постигнућа и употребе електронске књиге (Gelderblom et al., 2019; Khaild et al., 2017; Ham & Heinze, 2018).

Друштвена кретања, у првом реду глобална здравствена криза започета 2020. године, проузрокована епидемијом вируса корона, изазвала је велике промене у свим сферама живота, самим тим и у области образовања. Чак 72,9% светске популације ученика и студената било је погођено строгим епидемиолошким мерама, које су биле одговор на насталу здравствену кризу (UNESCO, 2020). Измењен друштвени контекст – ограниченост кретања, социјално кориговани услови живота, затварање образовних и културних установа – условио је преусмеравање наставног процеса на алтернативни комуникациони канал који је подразумевао интегравање наставе са информационо-комуникационим средствима. Услед физичке недоступности академских, школских и градских библиотека, те књижара, значајно је отежан приступ уџбеницима и стручној литератури, због чега је електронска књига постала важан ресурс за учење. Епидемија је изазвала огромну потражњу за квалитетним и референтним електронским публикацијама. Само у Италији, на пример, током првих месец и по дана затварања образовних установа преузето је преко четири милиона дигиталног материјала са е-платформи (Cernicova-Buca & Luzan, 2020). Ванредна, пандемијска ситуација је готово из основа променила однос према електронској књизи, која је од помоћног наставног учила постала један од важнијих извора знања. Бројна истраживања реализована у 2020. и 2021. години сведоче да су пандемијски услови утицали на повећање интересовања за ресурсе информационих технологија (Sein, 2020; He et al., 2021),

а између осталог и за електронске књиге, које су током глобалне здравствене кризе стекле додатну популарност (Alsalmi et al., 2020; Malaquias et al., 2021). Истраживања која ће се, неизоставно, спроводити у наредним годинама, на темељима искуства у организацији наставног рада у измењеном друштвеном контексту, засигурно ће редиговати раније ставове и закључке о перспективи електронске књиге и односу према феномену књиге уопште.

Методолошки приступ

Рано и средње детињство представља развојни период „интензивних психофизичких промена које значајно обликују личност детета и током којег се утемељују навике које се углавном задржавају и касније“ (Purić, 2018: 32). Зато је важно размотрити позицију студената који се образују за рад са децом у том развојном периоду у вези са применом електронске књиге као значајног елемента образовања, не само у контексту глобалне здравствене кризе, која је и даље актуелна, већ и шире – у контексту савременог доба и дигиталног окружења у коме деца/ученици одрастају. У том смислу, предмет истраживања јесте перспектива коришћења електронске књиге од стране будућих учитеља и васпитача. Циљ је био да се испита како се студенти учитељских и педагошких факултета одређују према будућој примени е-књиге, а у функцији доприноса унапређењу квалитета њихових знања, умења и навика из домена употребе ове форме књиге. Истраживачки задаци односили су се на испитивање (а) искустава студената учитељских и педагошких факултета у вези са коришћењем дигиталних библиотека; (б) антиципиране сврхе коришћења е-књиге по завршетку студија; (в) ставова будућих учитеља и васпитача о универзалним вредностима књиге (штампане и електронске), независно од формата у којем је објављена.

Истраживање је засновано на примени дескриптивне методе, а подаци су добијени анкетирањем студената, будућих учитеља и васпитача, које је реализовано у периоду од маја до јула 2021. године. Узорак су чинила 394 студента са осам универзитета, односно девет факултета из држава Западног Балкана, регије посматране у географском смислу, и то: Педагошког факултета у Ужицу и Факултета педагошких наука у Јагодини (Универзитет у Крагујевцу); Учитељског факултета Универзитета у Београду, Педагошког факултета у Сомбору Универзитета у Новом Саду, Педагошког факултета у Врању Универзитета у Нишу, Учитељског факултета Свеучилишта у Загребу; Филозофског факултета Универзитета у Бањалуци; Педагошког факултета Универзитета у Сарајеву и Филозофског факултета у Никшићу Универзитета Црне Горе. Као независне варијабле операционализовани су држава у којој је седиште факултета (*Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора*); година студија (*прва, друга, трећа, четврта и петта, односно ајсолвенти³*) и просечна оцена остварена током студија (*између 6 и 7; између 7 и 8; између 8 и 9; између 9 и 10*).

Добијени подаци обрађени су квантитативно – применом статистичког софтверског пакета IBM SPSS Statistic 20. Ради тестирања разлика у искуствима, мишљењу и ставовима студената примењен је хи-квадрат тест и анализа варијансе.

Резултати истраживања

Коришћење дигиталних библиотека од стране студената учитељских и педагошких факултета. Процес дигитализације допринео је трансформацији функције библиотеке, нарочито у домену образовања, а глобална здравствена криза утицала је на повећање интересовања за ресурсе дигиталних библиотека. Искуства будућих учитеља и васпитача у вези са коришћењем потенцијала дигиталних библиотека у свом образовању испитивана су тако што је тражено да са понуђеног списка библиотека – националних и интернационалних – издвоје оне које су користили, а имали су и могућност допуњавања понуђене листе. Добијени резултати показују да анкетирани студенти имају искуства у коришћењу сваке од наведених електронских библиотека (Табела 1), док 6,9% анкетираних истиче да никада нису користили дигиталне библиотеке. Када су у питању националне библиотеке, студенти су у већој мери користили Дигиталну Народну библиотеку Србије (32,5% анкетираних) у односу на друге дигиталне библиотеке из Србије. Већи проценат студената користио је Националну и свеучилишну књижницу у Загребу (20,6%) у односу на Електроничка издања Матице хрватске (16,0%), док је Дигиталну Народну и универзитетску библиотеку Републике Српске (12,7%) користило више студената у односу на Националну и свеучилишну библиотеку Босне и Херцеговине (8,9%)⁴. Од интернационалних библиотека, највећи проценат студената наводи Free eBooks (23,1%), Open Library (16,8%) и Internet Archive (15,2%).

3 Учитељски и васпитачки студиј на Учитељском факултету Свеучилишта у Загребу јесу интегрисане основне академске студије у трајању од пет година. Из тог разлога, студенти пете године са Учитељског факултета из Загреба и апсолвенти са осталих факултета из узорка чине једну поткатегорију.

4 Није упоређиван обим коришћења појединих националних библиотека зато што такво поређење не би било релевантно, имајући у виду да узорак анкетираних студената није уједначен по обиму у односу на сваку од држава Западног Балкана у којима је истраживање реализовано.

Табела 1. Искуства студената учитељских и педагошких факултета у вези са досадашњим коришћењем дигиталних библиотека

Дигитална библиотека	Користио/ла (%)	Није користио/ла (%)
Дигитална Народна библиотека Србије	32,5	67,5
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“	7,6	92,4
Дигитална Библиотека Матице српске	18,0	82,0
Национална и свеучилишна књижница Загреб	20,6	79,4
Електроничка издања Матице хрватске	16,0	84,0
Дигитална Национална библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“	8,1	91,9
Национална и свеучилишна библиотека Босне и Херцеговине	8,9	91,1
Дигитална Народна и универзитетска библиотека Републике Српске	12,7	87,3
Open Library	16,8	83,2
Internet Archive	15,2	84,8
Book Boon	3,8	96,2
Free eBooks	23,1	76,9
Digital Library (Smithsonian)	7,1	92,9
JSTOR	3,6	96,4

Разлике у искуствима студената учитељских и педагошких факултета из различитих држава Западног Балкана тестиране су применом анализе варијансе, услед немогућности уједначавања узорка (Табела 2). Статистичка анализа показује значајну повезаност између државе у којој студирају и коришћења сваке од националних библиотека, осим Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ и Дигиталне Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске, као и дигиталне библиотеке *JSTOR*. Треба нагласити да будући учитељи и васпитачи користе националне библиотеке не само државе у којој студирају већ и националних библиотека других држава из овог подручја, што захтева додатну пажњу истраживача.

Статистичка анализа показује да година студија значајно утиче на коришћење Дигиталне Народне библиотеке Србије ($p < .005$), као и на коришћење/некоришћење дигиталних библиотека уопште ($p < .005$) (Табела 2). Наиме, већи проценат студената старијих година сту-

дија користио је Дигиталну Народну библиотеку Србије, док, са друге стране, значајно већи проценат студената на почетку студија нема искуства у коришћењу било које дигиталне библиотеке. Добијени резултат потврђује утицај студија на обим извора сазнавања, што је у извесној мери оправдано и разумљиво. Искуства с претходног нивоа школовања (средња школа), на коме је упућеност на електронску књигу мала или незнатна, засигурно утичу на опредељеност студената почетне године студија за штампану књигу (Khalid, 2014).

Истраживачки налази бележе значајно различита искуства студената са различитим успехом на студијама у коришћењу Националне и свеучилишне књижнице у Загребу ($p < .001$) и Националне и свеучилишне библиотеке Босне и Херцеговине ($p < .005$), од националних, а од интернационалних – статистички значајне разлике забележене су у вези са коришћењем библиотека Free eBooks ($p < .001$) и *JSTOR* ($p < .005$) (Табела 2). Националну и свеучилишну књижницу у

Табела 2. Искуства студента учиџелских и педагошких факултета у вези са коришћењем дигиталне библиотеке с одзором на независне варијабле

Тврдња: Студенти су до сада користили:	Година студија			Просечна оцена			Географ. подручје		
	χ^2	df	p	χ^2	df	p	F	df	p
Дигиталну Народну библиотеку Србије	10,061	4	0.039*	3,129	3	0,372	23,556	3	0,000*
Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“	0,131	4	0.998	4,224	3	0,238	3,199	3	0,023
Дигиталну Библиотеку Матице српске	4,221	4	0.377	1,904	3	0,593	10,096	3	0,000*
Националну и свеучилишну књижницу Загреб	3,685	4	0.450	13,606	3	0,003**	43,519	3	0,000**
Електроничка издања Матице хрватске	4,547	4	0.337	3,445	3	0,328	19,658	3	0,000*
Дигиталну Националну библиотеку Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“	6,284	4	0.179	2,608	3	0,456	34,393	3	0,000**
Националну и свеучилишну библиотеку Босне и Херцеговине	1,745	4	0.782	8,727	3	0,033*	19,294	3	0,000*
Дигиталну Народну и универзитетску библиотеку Републике Српске	3,932	4	0.415	0,816	3	0,864	4,205	3	0,006
Open Library	1,545	4	0.819	4,815	3	0,186	0,902	3	0,440
Internet Archive	1,715	4	0.788	2,211	3	0,530	1,721	3	0,162
Book Boon	3,271	4	0.514	0,992	3	0,803	1,217	3	0,303
Free eBooks	6,817	4	0.146	15,831	3	0,001**	1,936	3	0,123
Digital Library (Smithsonian)	6,958	4	0.138	1,667	3	0,644	0,470	3	0,703
JSTOR	5,901	4	0.207	10,362	3	0,016*	19,713	3	0,000*
Нисам користио/ла дигиталну библиотеку	14,492	4	0.006**	1,853	3	0,604	0,388	3	0,761

*p<.005 **p<.001

Загребу и дигиталну библиотеку JSTOR користи највећи проценат најуспешнијих, док је највећи проценат студената са најнижом просечном оценом имао највише искуства са коришћењем Националне и свеучилишне библиотеке Босне и Херцеговине и Free eBooks-а. Наведени истраживачки налази могу се објаснити богатством библиотечког фонда компатибилног потребама

образовања и стручног усавршавања, као и захтевима у оквиру појединих студијских предмета, што би свакако требало проверити емпијски. Такође, будућим истраживањима требало би испитати сврху коришћења појединих дигиталних библиотека, као и обим и факторе коришћења за потребе студија.

Процена будуће примене е-књиге од стране студенткиња учитељских и педагошких факултеткиња. Глобална здравствена криза утицала је на обим и сврху примене електронске књиге у подручју образовања. Имајући у виду улогу студенткиња учитељских и педагошких факултета у оспособљавању нових генерација читалаца за коришћење различитих формата књиге, важно је размотрити како они виде будућу примену е-књиге. Да би се проценила сврха примене овог медија по завршетку студија, анкетираним студенткиња понуђене су могућности: (а) *користићу електронску књигу – при припремању и реализацији наставе; за стручно усавршавање; у свакој прилици када то буде могуће* или да допишу сврху коришћења и (б) *нећу користити електронску књигу*. Скоро трећина испитаника (30,2%) користиће е-књигу у свакој прилици када то буде могуће, четвртина (24,6%) за стручно усавршавање, а нешто више од петине (22,6%) за припремање и реализацију наставе и учења, док 15% студенткиња наводи да неће користити е-књигу по завршетку студија (Табела 3). Студенткиња који су

планирали примену електронске књиге за нешто друго нису навели сврху примене, као што је тражено, већ разлоге за примену – *ако буде потребно/необходно; само онда када ми је потребна књига недоступна или када ми није доступна на време; електронску књигу ћу користити само у штампаном формату, због замарања очију*. Наведени одговори кореспондирају са ставовима које су у неким ранијим истраживањима исказивали анкетирани студенткиња – одређење за е-књигу, без обзира на то да ли је доступна и штампана верзија, нарочито када је реч о стручној литератури (Matschkal, 2009); одређење за штампану књигу, и у оним случајевима када је алтернатива е-књига (Francuski, Đorić Francuski, 2016); употреба е-књиге у оним ситуацијама када је она једини избор (Badurina, 2015); избегавање коришћења е-књиге како би се избегло оптерећење очију (Tosun, 2014)

Процена будуће примене електронске књиге не разликује се значајно код студенткиња из различитих држава Западног Балкана ($F(3)=0,283$, $p>.001$).

Табела 3. Процена будуће примене електронске књиге од стране студенткиња учитељских и педагошких факултеткиња у зависности од године студија

Година студија	Да, при припремању и реализацији наставе и учења	Да, за стручно усавршавање	Да, за нешто друго	Да, у свакој прилици када то буде могуће	Нећу користити ЕК	Укупно
Прва	16 22,5%	14 19,7%	5 7,0%	21 29,6%	15 21,1%	71 100,0%
Друга	11 15,9%	17 24,6%	8 11,6%	17 24,6%	16 23,2%	69 100,0%
Трећа	17 17,5%	26 26,8%	8 8,2%	35 36,1%	11 11,3%	97 100,0%
Четврта	18 32,1%	9 16,1%	2 3,6%	17 30,4%	10 17,9%	56 100,0%
Пета/ Апсолвент	27 26,7%	31 30,7%	7 6,9%	29 28,7%	7 6,9%	101 100,0%
Укупно	89 22,6%	97 24,6%	30 7,6%	119 30,2%	59 15,0%	394 100,0%

$$\chi^2 = 24,654, df = 16, p = 0,076$$

Анализа процене сврхе будуће примене е-књиге од стране студената различитих година студија показује да највећи проценат студената прве и треће године антиципира коришћење у свакој прилици када то буде могуће, студенти четврте године планирају примену у циљу припремања и реализације наставе и учења, док студенти пете године или апсолвенти предвиђају коришћење електронске књиге у функцији стручној усавршавања (Табела 3). Добијени резултати у сагласју су са фокусираношћу студената завршних година на практичну реализацију наставе и учења, као и са повећаним интересовањем за професионално усавршавање, у оквиру кога е-књига може представљати значајан елемент унапређивања квалитета стручних знања и умења. Статистичка анализа ($\chi^2(16)=24,654$, $p>.001$) није потврдила утицај године студија на процену сврхе будуће примене електронске књиге.

Највећи проценат испитаника у оквиру сваке од поткатегија формираних према успеху који остварују на студијама наводи да ће по завршетку студија електронску књигу користити у свакој прилици када то буде могуће (Табела

4), а статистичка анализа потврђује сагласност њихових процена ($\chi^2(12)=10.228$, $p>.001$).

Имајући у виду да се студенти учиољских и педагошких факултета образују за рад са генерацијама које ће одрастати у дигиталном информатичком окружењу, забрињава податак према коме је значајан проценат будућих просветних радника одлучан у ставу да неће користити електронску књигу. Пошто ни непосредна искуства у време глобалне здравствене кризе нису утицала на ово опредељење студената, важно је испитати факторе који су га узроковали.

Ставови студентима у вези са универзалним вредностима штампање и е-књиге. Полазећи од чињенице да је независно од бројних расправа о превазиђености штампање књиге (Vučković, 2011; Karijer, Eko, 2011; Makluan, 1973; Maširević, 2015) несумњиво да су и електронска и штампана књига потребне, те да и једна и друга форма имају и своје предности и недостатке (Осић, 2015), испитивани су ставови студената педагошких и учиољских факултета у вези са појединим вредностима и једног и другог форма-

Табела 4. Процена будуће примене е-књиге од стране студентима учиољских и педагошких факултета у зависности од просечне оцене остварене током студија.

Просечна оцена	Да, при припремању и реализацији наставе	Да, за стручно усавршавање	Да, за нешто друго	Да, у свакој прилици када то буде могуће	Нећу користити ЕК	Укупно
Између 6 и 7	2 14,3%	5 37,5%	0 0%	5 37,5%	2 14,3%	14 100,0%
Између 7 и 8	42 25,0%	41 24,4%	10 6,0%	46 27,4%	29 17,3%	168 100,0%
Између 8 и 9	34 22,1%	41 26,6%	13 8,4%	45 29,2%	21 13,6%	154 100,0%
Између 9 и 10	11 19,0%	10 17,2%	7 12,1%	23 30,4%	7 12,1%	58 100,0%
Укупно	89 22,6%	97 24,6%	30 7,6%	119 30,2%	59 15,0%	394 100,0%

$$\chi^2=10,228, df=12, p=0,596$$

та које се могу сматрати универзалним, а значајне су са аспекта утицаја њиховог професионалног деловања на будуће генерације. Од студената је тражено да изразе степен слагања са сваком од три понуђене тврдње избором једног од одговора на петостепеној скали судова (*иошйуно се слажем; делимично се слажем; неодлучан сам; уїлавном се не слажем; уойшйе се не слажем*).

Анализа одговора студената показује највиши степен слагања са тврдњом да просветни радник мора користити и штампану књигу, а не само електронску, да би код деце/ученика могао развијати позитиван однос према књизи уопште ($M=1,32$; $SD=0,672$) (Табела 5). Овај податак је вишеструко значајан, будући да су у њему сублимирани властито искуство у вези са употребом штампане и електронске књиге, као и свест о томе да је тенденција савременог, информацијског доба доминација речи над сликом, што је веома илустративно наговестио још Душан Радовић: „Ми живимо у једном времену, у цивилизацији која све мање говори, а све више се служи симболима. [...] Ми живимо у време слике и симбола. [...] Верујем да ће људи све мање писа-

ти, све краће писати, да ће све више гледати и све више слушати“ (Radović, 2014: 348). Висок степен слагања исказан је и у вези са тврдњом да најзначајнију вредност књиге представља информација која се њоме преноси и начин на који се то чини, независно од њеног формата ($M=1,38$; $SD=0,685$). Књига је најважније средство за пренос информација, модификовано кроз векове, што само потврђује да „откриће нових облика књига нема граница“ (Mangel, 2005: 156). Независно од тога у ком се облику појављује – штампаном или електронском, реч и садржај остају суштина књиге. Тачније, „суштина њене мисије је у снази речи и поруке коју она носи, јер добра књига никад није била монолог, већ дијалог“, то јест „трајна и неограничена међуљудска комуникација“ (Vukić, 2019: 234). Највеће размимоилажење у ставовима студенти исказују у вези са тврдњом да се позитиван однос и љубав према књизи као вредности по себи могу развијати независно од тога која форма књиге се користи ($M=2,01$; $SD=1,182$), што се може довести у везу са експанзијом примене електронске књиге у пандемијским условима. Наиме, поред бројних предности коришћења е-књиге, истраживачи између осталог бележе и недо-

Табела 5. Ставови студената о универзалним вредностима електронске и штампане књиге

Тврдња	Потпуно се слажем	Делимично се слажем	Неодлучан/а сам	Углавном се не слажем	Уопште се не слажем	М	SD
Позитиван однос и љубав према књизи као вредности по себи могу се развијати независно од тога да ли се користи електронска или штампана књига.	184 46,7%	97 24,6%	54 13,7%	44 11,2%	15 3,8%	2,01	1,182
Просветни радник мора користити и штампану књигу, а не само електронску, да би код деце/ученика могао развијати позитиван однос према књизи уопште.	307 77,9%	57 14,5%	22 5,6%	8 2,0%	0 0,0%	1,32	0,672
Најзначајнија вредност књиге јесте информација која се њоме преноси и начин на који се то чини, независно од формата књиге.	281 71,3%	85 21,6%	22 5,6%	4 1,0%	2 0,5%	1,38	0,685

статак тактилних и визуелних елемената, значајних за „дживљај“ читања (штампани садржаји доживљавају се сугестивнијим) (Kostić, Purić, 2021), као и емоционалне недостатке е-читача – не постоји мирис нити додир књиге, не постоје трагови ранијих читања (Осић, 2015). У том смислу, интензивнија примена током здравствене кризе могла је утицати на вредносну перцепцију појединих елемената примене електронске књиге од стране студената.

Студенти учитељских и педагошких факултета из различитих држава, различитих година студија и успеха на студијама деле ставове у вези са универзалним вредностима електронске и штампане књиге независно од формата у коме су публиковане.

Добијени резултати имплицирају да су будући учитељи и васпитачи свесни и универзалних вредности и потенцијала примене, како штампане, тако и електронске књиге. Ради оспособљавања за ефикасан и ефективан рад са будућим читаоцима у оквиру њиховог формалног образовања потребно је развијати отвореност ка будућим променама у развоју књиге (Maširević, 2015), али и критички однос према потенцијалним исходима тих промена, имајући у виду да судбину књиге не треба препустити тржишту, јер оно што је добро за профит није увек добро и за културни развој (Howell, 2014).

Закључак

Развој дигиталне технологије утицао је на повећање доступности информација, али је истовремено довео и до „опадања значаја писане речи“ (Vukić, 2019: 222) и промене начина комуницирања. Нови контекст, између осталог, отворио је питање релевантности форме књиге, које може имати значајне културне и образовне импликације (Howell, 2014). Иако штампану књигу „још нису убили ни компјутер ни телевизија“ (Baldini, 2003: 84), глобална здравствена криза

утицала је да електронска књига преузме примат, нарочито у домену образовања. У том контексту, имајући у виду одговорност за ефикасан и ефективан рад са новим генерацијама читалаца различитих форми текста, испитивано је како се будући просветни радници који ће васпитавати и образовати најмлађе одређују према перспективи примене е-књиге.

Према истраживачким налазима, студенти учитељских и педагошких факултета имају искуства у коришћењу дигиталних библиотека, при чему из корпуса националних најчешће користе библиотеке државе у којој студирају, а из корпуса интернационалних – Free eBooks, Open Library и Internet Archive. Статистичка анализа показује значајне разлике у коришћењу појединих дигиталних библиотека у вези са годином студија и просечном оценом као независним варијаблама. Када је у питању будућа примена е-књиге, највећи проценат испитаника наводи да ће ову форму књиге користити *у свакој прилици када то буде могуће*, затим *за стручно усавршавање*, као и *за припремање и реализацију наставе и учења*, док 15% студената *неће користити* е-књигу по завршетку студија. Процена универзалних вредности електронске и штампане књиге независно од формата у коме су публиковане показује да се испитаници углавном слажу у ставу да просветни радник поред електронске мора користити и штампану књигу да би код деце/ученика могао развијати позитиван однос према књизи уопште, док њихови ставови нису усаглашени у вези са тврдњом да се позитиван однос и љубав према књизи као вредности по себи могу развијати независно од тога да ли се користи електронска или штампана књига.

Позицију студената учитељских и педагошких факултета са подручја Западног Балкана у вези са будућом применом електронске књиге одређује отвореност према примени савремених технологија у функцији образовања, искуство у коришћењу е-књиге, јасан став у погледу свр-

хе њене будуће примене, као и вредносно одређење у вези са различитим форматима књиге и књигом уопште. Наведене вредности квалификују будуће учитеље и васпитаче за адекватан приступ исходима будућих промена у развоју књиге и савременог образовања, јер развој технологије није кључни фактор у односу према књизи,

уколико претпоставимо да ће „и старије и новије технологије [...] преживети, и то у интеракцији“ (Sonders, 2005: 60). Кључна улога у унапређењу образовног процеса припада појединцу, то јест његовој спремности за имплементацију е-учења, без обзира на то колико је висок ниво развијености технологије (Alqahtani & Rajkhan, 2020).

Литература

- Adema, J. (2012). On Open Books and Fluid Humanities. *Scholarly and Research Communication*, 3 (3), 1–16. DOI:10.22230/src.2012v3n3a92
- Alqahtani, A. Y. & Rajkhan, A. A. (2020). E-Learning Critical Success Factors during the COVID-19 Pandemic: A Comprehensive Analysis of E-Learning Managerial Perspectives. *Education Sciences*, 10 (9), 216–232. DOI: 10.3390/educsci10090216
- Alsahhi, N. R., Al-Qatawneh, S., Eltahir, M., Althunibat, F. & Aljarrah, K. (2020). The role of academic electronic books in undergraduate students' achievement in higher education. *Heliyon*, 6 (11), 1–12. DOI:10.1016/j.heliyon.2020.e05550
- Akpokodje, V. N. & Ukwuoma, S. C. (2016). *Evaluating the impact of eBook on reading motivation of students of higher learning in Nigerian Universities*. Ohio, Columbus Nigeria: IFLA WLIC. Retrieved November 7, 2021. from www: http://www.researchgate.net/publication/310452037_Evaluating_the_impact_of_eBook_on_reading_motivation_of_students_of_higher_learning_in_Nigerian_Universities.
- Badurina, B., Serdarušić, H. (2015). Percepcija e-knjige studenata u Hrvatskoj. *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, 8, 65–80. DOI: 10.15291/libellarium.v0i0.236
- Baldini, M. (2003). *Istorija komunikacije*. Smederevo: Gimnazija.
- Barbije, F. (2009). *Istorija knjige*. Beograd: Clio.
- Bennett, L. & Landoni, M. (2005). E-books in Academic Libraries. *The Electronic Library*, 23 (1), 9–16. DOI: 10.1108/02640470510582709
- Bhati, P. & Kumar, I. (2020). Role of Library Professionals in a Pandemic Situation Like COVID-19. *International Journal of Library and Information Studies*, 10 (2), 33–48. Retrieved November 14, 2021. from www: http://www.researchgate.net/publication/342697905_Role_of_Library_Professionals_in_a_Pandemic_Situation_Like_COVID-19_Pankaj_Bhati.
- Cernicova-Buca, M. & Luzan, K. (2020). Open Academic Book Publishing during COVID-19 Pandemic: A View on Romanian University Presses. *Publications*, 8 (4), 49. DOI:10.3390/publications8040049
- Ciampa, K. (2012). ICANREAD: The effects of an online reading program on grade 1 students' engagement and comprehension strategy use. *Journal of Research on Technology in Education*, 45 (1), 27–59. DOI: 10.1080/15391523.2012.10782596
- Francuski, B., Đorić Francuski, B. (2016). Tradicionalna ili e-knjiga, pitanje je sad. U: Vraneš, A. i Marković, Lj. (ur.). *Filologija kulture* (45–56). 4. međunarodna naučna konferencija, 9–11. 6. 2016. Beograd: Filološki fakultet. DOI: 10.18485/filkult.2016.1.ch4
- Gelderblom, H., Matthee, M., Hattingh, M. & Weilbach, L. (2019). High school learners' continuance intention to use electronic textbooks: A usability study. *Education and Information Technologies*, 24 (10), 1–24. DOI: 10.1007/s10639-018-9850-z

- Gomez, J. (2008). *Print is dead: Books in our digital age*. New York, NY: Macmillan.
- Gordić Petković, V. (2012). Kultura ekrana i nove strategije čitanja: od linearnog do ikoničkog. *Čitalište*, 20, 7–12.
- Ham, A. K. & Heinze, A. (2018). Does the textbook matter? Longitudinal effects of textbook choice on primary school students' achievement in mathematics. *Studies in Educational Evaluation*, 59, 133–140. DOI: 10.1016/j.stueduc.2018.07.005
- Hamović, Z. (2008). Uvođenje u Internet. U: D. Vuksanović (ur.). *Knjiga za medije – mediji za knjigu* (219–247). Beograd: Clío.
- He, W., Zhang, Z. (J.) & Li, W. (2021). Information technology solutions, challenges, and suggestions for tackling the COVID-19 pandemic. *International Journal of Information Management*, 57. DOI: 10.1016/j.ijinfo-mgt.2020.102287
- Hobsbaum, E. (2014). *Kraj kulture*. Beograd: Arhipelag.
- Howell, V. (2014). E-books and Reading Experience. *The Journal of Publishing Culture*, 2. Retrieved August 18, 2021 from www: <https://journalpublishingculture.weebly.com/uploads/1/6/8/4/16842954/howell.pdf>.
- Karijer, Ž. K., Eko, U. (2011). *Ne nadajte se da ćete se rešiti knjiga*. Čačak – Beograd: B. Kukić – Gradac K.
- Khalid, A. (2014). Text Books: ebook Vs. Print. *Journal of Education and Human Development*, 3 (2), 243–258. Retrieved August 23, 2021. from www: http://www.jehdnet.com/journals/jehd/Vol_3_No_2_June_2014/13.pdf.
- Khalid, A., Mary, L., Anisa, A., Zainab, A. & Mariam, A. (2017). Are We Ready for E-Books? Omani University Students' Uses and Perceptions of E-Books. *TOJET: Turkish Online Journal of Educational Technology*, 16 (2), 11–25. Retrieved November 29, 2021. from www: <https://www.files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1137777.pdf>.
- Kostić, Lj., Purić, D. (2021). Stavovi studenata pedagoških i učiteljskih fakulteta Zapadnog Balkana o korišćenju elektronske knjige u izmenjenom društvenom kontekstu. U: Marinković, S. (ur.). *Nauka, nastava, učenje u izmenjenom društvenom kontekstu* (73–94). Međunarodni naučni skup „Nauka, nastava, učenje u izmenjenom društvenom kontekstu“, 22. 10. 2021. Užice: Pedagoški fakultet.
- Makluan, M. (1973). *Gutenbergova galaksija – nastajanje tipografskog čoveka*. Beograd: Nolit.
- Malaquias, R. F., Malaquias, F. F. O. & Albertin, A. L. (2021). Understanding the Effect of Culture on E-Book Popularity during COVID-19 Pandemic. *TOJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 20 (2), 182–188. Retrieved December 5, 2021. from www: <https://www.files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1304888.pdf>.
- Mangel, A. (2005). *Istorija čitanja*. Novi Sad: Svetovi.
- Maširević, Lj. (2015). Uticaj digitalizacije na budućnost knjige. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 147, 82–99.
- Matschkal, L. (2009). *E-books – Elektronische Bücher. Nutzung und Akzeptanz. Umfrage an bayerischen Universitäts- und Hochschulbibliotheken*. Munich: Ludwig-Maximilians-Universität, Librarianship. Retrieved August 27, 2021. from www: https://www.epub.ub.uni-muenchen.de/10942/1/Auswertung_E-Book-Umfrage_LMU.pdf.
- Minčić Obradović, K. (2011). *E-books in Academic Libraries*. Oxford – Cambridge – New Delhi: Chandos Publishing.
- Millar, M. & Schrier, T. (2015). Digital or printed textbooks: which do students prefer and why?. *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, 15 (2), 166–185. DOI: 10.1080/15313220.2015.1026474
- Očić, S. (2015). Elektronska knjiga. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 149, 229–243.
- Pažur, I. (2013). Zastupljenost elektroničke knjige u visokoškolskim i srodnim knjižnicama u Hrvatskoj. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 56 (1–2), 171–192. Retrieved December 26, 2021. from www: <https://www.hrcak.srce.hr/115108>.

- Preller, M., Zwahlen, S. & Grösser, S. (2014). *E-Reader im Studium: Evaluationsstudie zur Einführung elektronischer Literatur an der Berner Fachhochschule*. Bern: Berner University of Applied Science. Retrieved September 17, 2021. from www: <https://www.alexandria.unisg.ch/228622/1/2014-01-Studie-Papierverbrauch.pdf>.
- Purić, D. (2018). Nastava srpskog jezika u funkciji podsticanja čitalačkih interesovanja učenika mlađeg školskog uzrasta. *Inovacije u nastavi*, 31 (4), 31–45. DOI: 10.5937/inovacije1804031P
- Radović, D. (2014). *Na ostrvu pisaćeg stola*. Beograd: Booking.
- Sein, M. K. (2020). The serendipitous impact of COVID-19 pandemic: A rare opportunity for research and practice. *International Journal of Information Management*, 55. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2020.102164
- Sonders, D. (2005). Knjige: izdavaštvo knjiga kao industrija. U: Brigs, A. i Kobli, P. (ur.). *Uvod u studije medija* (39–63). Beograd: Clio.
- Tosun, N. (2014). A Study on Reading Printed Books or E-books: Reasons for Student-Teachers Preferences. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 13 (1), 21–28. Retrieved July 28, 2021. from www: <https://www.files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1018172.pdf>.
- UNESCO (2020). *Responding to COVID-19 and beyond The Global Education Coalition in action*. Retrieved December 15, 2021. from www: <https://www.unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374364>.
- Vučković, Ž. (2011). Zalazak Gutenbergove galaksije: kulturološke i epistemološke implikacije. *Teme*, 35 (2), 513–529.
- Vučković, Ž. (2012). Kliktanje i mišljenje: kultura knjige i čitanja u eri interneta. *Kultura polisa*, 9 (18), 197–211.
- Vukić, M. (2019). *Pismo i knjiga na tlu Srbije kao kulturološki fenomen: od rukopisa do elektronskih izdanja*. Beograd: Centar funkcionalne pismenosti „Apostrof“.
- Wells, D. & Sallenbach, A. (2015). Books and ebooks in an academic library. *The Australian Library Journal*, 64 (3), 168–179. DOI: 10.1080/00049670.2015.1041216

Abstract

The development of electronic media and changes of the social context in the situation of the global health crisis in the field of education have resulted in an increased interest in digital resources, especially in the application of e-books in teaching. Resorting to this book format raises the question of the perspective of its application in the future changed social circumstances. The authors examine (a) the experiences of students of teacher education and pedagogical faculties (N = 394) from four countries of the Western Balkans regarding the use of digital libraries; (b) the anticipated purpose of using e-books upon the completion of their studies; (c) students' views on the universal values of books, regardless of the format in which they are published. The attitudes of these students regarding the future application of e-books is determined by their open-mindedness relative to the application of modern technologies for educational purposes, experience in using e-books, their views on the purpose of the future application of this type of books, and values regarding different book formats and books in general. The research findings show that future preschool and primary school teachers are characterized by the values that qualify them for an adequate approach to the outcomes of future changes in the development of books and modern education.

Keywords: e-book, digital library, students of teacher education and pedagogical faculties, Covid-19 pandemic, Western Balkans.